

O *Inventario Toponímico da Galicia Medieval* (ITGM): algunhas cuestións a respecto do procesamento da toponimia medieval galega

Paulo Martínez Lema
Instituto da Lingua Galega (USC)

Abstract

The *Inventario Toponímico da Galicia Medieval* (ITGM) is a project which was started up in 2005 in the *Instituto da Lingua Galega*. Its aim is to compile all the toponymic material present in Galician medieval documentation. In this paper we seek to describe the features of this project as well as to approach some methodological questions about it.

Keywords: Toponymy, historical linguistics, old Galician language

Palavras-chave: Toponímia, linguística histórica, língua galega antiga

1. Introducción

O *Inventario Toponímico da Galicia Medieval* (ITGM) pretende ser un recurso que posibilite o acceso dos investigadores ao inmenso corpus toponímico contido na documentación medieval xerada no territorio galego. Agora ben, un proxecto como o ITGM, cunha orientación tan concreta e un campo de traballo tan ben delimitado, non xorde de xeito espontáneo senón que se apoia nunhas dinámicas de traballo que veñen sendo aplicadas con éxito desde hai case dúas décadas e das que o ITGM pode considerarse en boa medida unha derivación. Referímonos ao *Proxecto Xelmírez* (*Corpus Lingüístico da Galicia Medieval*), que botou a andar na sección de Gramática Histórica do Instituto da Lingua Galega (ILG) en 1992 e que desde entón conseguiu compilar e artellar o meirande corpus da lingua galega medieval existente a día de hoxe. A implementación e aproveitamento desa enorme masa textual fixo posíbel o desenvolvemento de novos subproxectos, dos cales sen dúbida o máis coñecido e avanzado na actualidade é o *Tesouro Medieval da Lingua Galega* (TMILG)¹, unha ferramenta indispensable non soamente para investigadores centrados no ámbito da lingüística diacrónica, senón en xeral para todo tipo de utentes movidos por intereses e propósitos bastante diversos. Xa que logo, o ITGM pode entenderse como unha liña máis de implementación deses materiais textuais, mais neste caso orientada cara aos estudos toponomásticos.

¹ Pode consultarse no seguinte enderezo web: <http://ilg.usc.es/tmilg>.

O ITGM naceu aproximadamente a finais do ano 2005. A primeira fase de traballo que se acometeu foi a construción dunha base de datos á que fomos importando todos e cada un dos ítems toponímicos que íamos extraendo dos textos procesados. Os resultados non se fixeron agardar, e chegaron en forma de senllos traballos de doutoramento. O primeiro deles foi o *Inventario toponímico do Tombo de Toxos Outos*, presentado como Traballo de Investigación Titorado por Paulo Martínez Lema en 2007 e que pouco despois aparecía publicado na Colección Trivium da Editorial Toxosoutos. Só un ano máis tarde, en 2008, Rocío Dourado Fernández presentaba na Universidade da Coruña a súa tese de licenciatura intitulada *Contribución a un inventario toponímico medieval dos documentos do Arquivo da Catedral de Mondoñedo*, aínda inédita. Estas dúas achegas, que podemos considerar as primeiras contribucións masivas ao ITGM, permitiron ademais un progresivo refinamento da metodoloxía de traballo aplicada no proxecto. Ao mesmo tempo, o ITGM comezaba a ser presentado publicamente en foros especializados como o IX Coloquio da Medieval Hispanic Research Society (Londres 2008), o XXVIII Encontro da Associação Portuguesa de Linguística (Braga 2008) ou, máis recentemente, o XXXVIII Simposio da Sociedad Española de Lingüística (Madrid 2009), gozando en todos eles dunha moi boa aceptación.

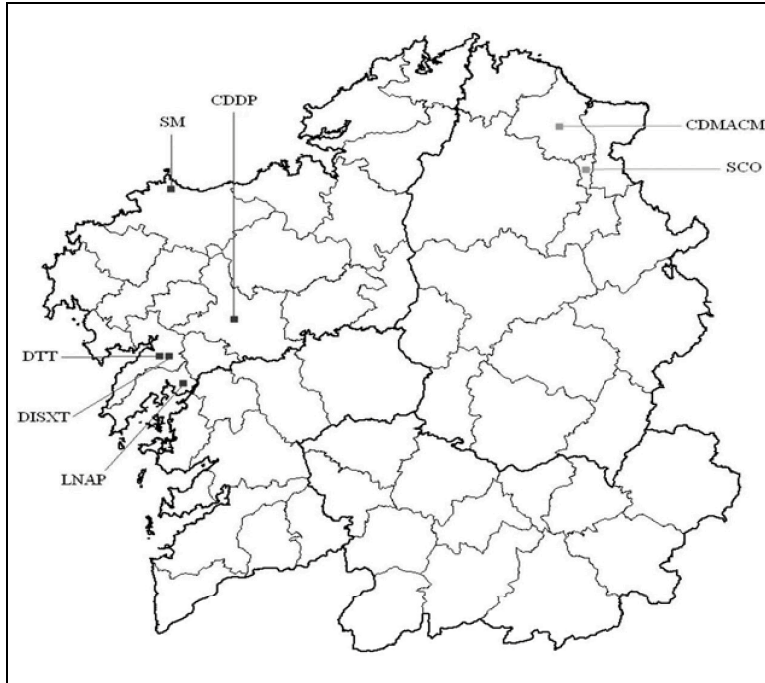
Unha vez procesada a toponimia dun determinado número de obras e construído portanto un repertorio toponímico o suficientemente importante, iniciouse a construción dunha aplicación informática. A versión provisoria desa aplicación está á disposición dos utentes no enderezo <http://ilg.usc.es/itgm>, e aínda que resta levar a cabo un importante número de axustes no seu funcionamento, o certo é que permite realizar xa todo tipo de consultas no corpus, ofrecéndolle ao utente o groso da información contida na base de datos para cada topónimo en concreto e posibilitando incluso a contextualización xeográfica do seu referente extralingüístico mediante un módulo cartográfico.

2. Caracterización do corpus documental

Nesta primeira versión, o ITGM permítelles aos utentes consultar a totalidade das formas toponímicas extraídas de sete coleccións documentais, concretamente as seguintes:

- a) a Colección Diplomática Medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo (= CDMACM), en edición de Enrique Cal Pardo;
- b) a documentación do mosteiro de Santa Comba de Órrea (= SCO), tamén editada no seu día polo propio Enrique Cal Pardo;
- c) a documentación do mosteiro de Santiago de Mens (= SM), en edición de Pilar Zapico Barbeito;
- d) a documentación contida no Tombo de Toxos Outos (= DTT), en edición de Francisco Rodríguez Pérez, a única completa existente a día de hoxe para esta obra;
- e) un conxunto de dezaseis documentos inéditos procedentes do propio mosteiro de Toxos Outos (= DISXT), e editados por Xosé Manuel Sánchez Sánchez;
- f) o Libro de Notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Posmarcos (= LNAP), en edición de Fernando R. Tato Plaza;
- g) e cinco documentos redactados polo notario santiagués do s. XIII Domingo Pérez (= CDDP), dados a coñecer por José Ignacio Fernández de Viana y Vieites.

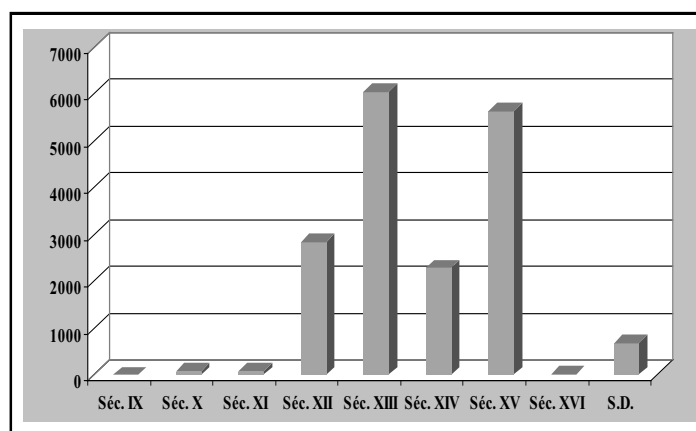
Tal e como podemos comprobar no mapa seguinte, a procedencia xeográfica destas fontes documentais permítenos delimitar dúas áreas bastante compactas do territorio galego nas que se viñeron centrando até o momento os traballos de desenvolvemento do ITGM: por un lado, a vertente máis occidental da provincia da Coruña; e polo outro, as terras setentrionais e nororientais da provincia de Lugo.

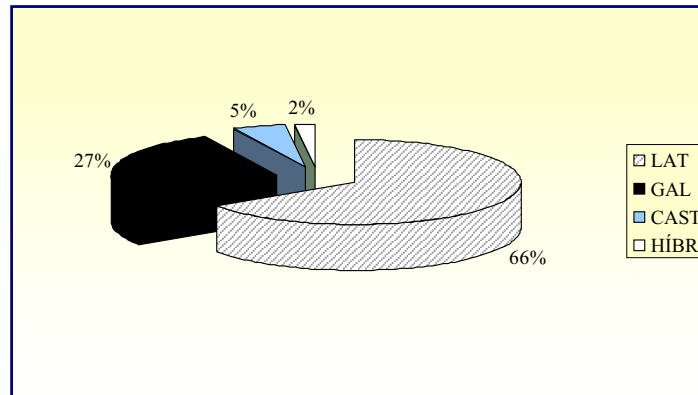
Evidentemente, un repertorio documental coma este presenta unha serie de características derivadas da cronoloxía, da lingua e da procedencia xeográfica dos distintos textos que o integran. Estes parámetros externos condicionan de xeito moi directo o material lingüístico en xeral, e o toponímico en particular, co cal resulta apropiado demorarse neles aínda que sexa moi brevemente, e sempre tendo en conta o carácter necesariamente provisorio dos datos e porcentaxes que decontado pasamos a desenvolver.

En primeiro lugar, o rango cronolóxico dos documentos baleirados abrangue na práctica toda a Idade Media, desde o século IX até comezos do século XVI. Aínda así, hai certos treitos nos que se rexista unha concentración meirande de material toponímico, salientando moi especialmente o século XIII, sen dúbida o que maior densidade de formas toponímicas achega, pois algo máis do 34% do total das ocorrencias toponímicas reunidas

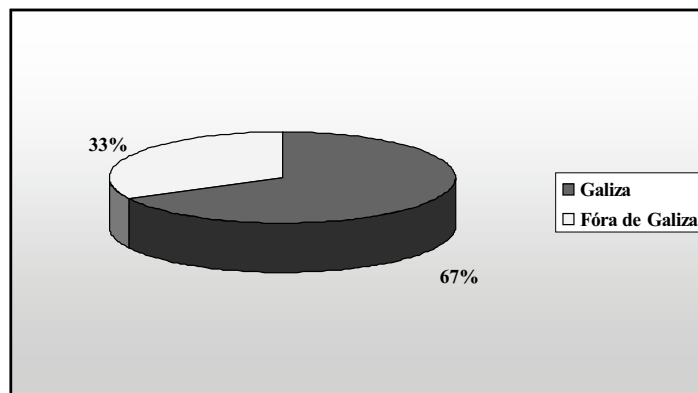
no ITGM proceden de textos xerados ao longo desa centuria. Séguelle moi de perto o século XV, con case o 32% do total, mentres que os séculos XII e XIV ofrecen unhas porcentaxes moi parellas entre si, co 16% e o 13% respectivamente. Portanto, podemos afirmar que nesta primeira fase do ITGM son os treitos centrais e finais da Idade Media as que se achán mellor representadas no noso corpus, dado que se fai aínda máis destacábel cando observamos que o total de formas toponímicas documentadas ao longo dos séculos IX, X, XI e XVI suma un escasísimo 1%. A porcentaxe global complétase cun 4% restante que corresponde a ítems toponímicos extraídos de textos para os cales o editor non foi quen de establecer unha data de redacción minimamente fiábel.

O aspecto lingüístico conta tamén cunha relevancia considerábel na caracterización do noso corpus textual. Tal e como denota o gráfico seguinte, unha maioría bastante contundente da documentación representada no ITGM ten como lingua vehicular o latín, seguido a unha distancia importante polo romance galego e, xa como terceira opción glotolóxica e moi minoritario con respecto aos dous anteriores, o romance castelán. Porén, non debemos deixar de observar a presenza dun pequeno feixe de textos (26 documentos) cuxa singularidade glotolóxica radica na presenza de distintos niveis de alternancia entre dous ou máis códigos lingüísticos distintos. A este respecto, as posibilidades combinatorias rexistadas ao longo deses documentos son basicamente catro: galego-castelán (16 casos), galego-latín (6 casos), latín-castelán (3 casos) e, por último, leonés-latín (1 caso).

Estreitamente conectado co aspecto glotolóxico está a cuestión dos focos xeradores da documentación. Nesta primeira fase do ITGM, o actual territorio administrativo galego constitúe sen nengunha dúbida o lugar de redacción da inmensa maioría dos textos recollidos, até o punto de que tan só 33 deses documentos foron producidos en localidades alleas a ese ámbito xeográfico-administrativo como son Portugal (3 textos) e, principalmente, o actual Estado español (os 30 textos restantes).

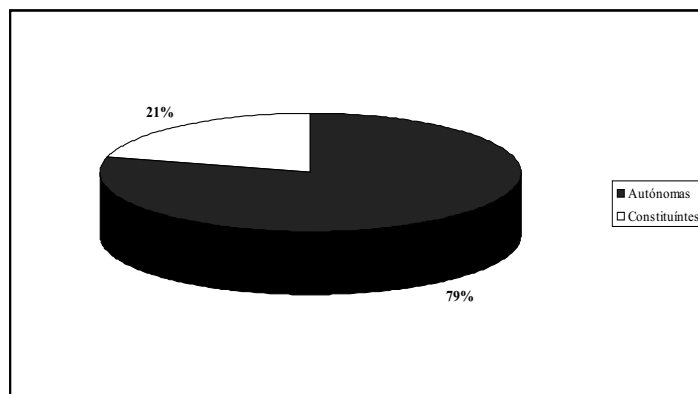
3. Caracterización do material toponímico

Desas sete coleccións documentais ás que aludiamos no punto anterior extraemos un total de 17640 formas toponímicas, entendendo por *forma toponímica* cada unha das actualizacións textuais concretas dun topónimo. Esta distinción teórica entre *forma toponímica* e *topónimo* resulta innecesaria na situación actual, nun momento histórico en

que a estandarización da toponimia acadou graos moi altos de desenvolvemento e cada nome de lugar conta con unha única forma estandarizada a nivel escrito. Porén, os estudos toponímicos baseados en textos medievais teñen que afrontar a heteroxeneidade formal e glotolóxica que caracteriza os documentos, e que repercute moi directamente no material toponímico, ao multiplicar a cantidade de formas lingüísticas distintas baixo as que pode aparecer representado un nome de lugar. A reminiscencia das prácticas escriturarias (pseudo)latinizantes ou a intervención de fenómenos como a asociación etimolóxica ou a hipercorrección son algúns dos factores que poden motivar esta proliferación de formas toponímicas. Un exemplo bastante transparente é o do topónimo moderno *Outeiro*, que na documentación incluída no ITGM aparece explicitado baixo múltiples variantes formais distintas como son *Auctario*, *Autario*, *Auterio*, *Auteyro*, *Aucterio*, *Octeyro*, *Outeiro*, *Outeyro*, *Octario* e *Outero*.

Evidentemente, a distribución por obras desas 17640 formas toponímicas non é homoxénea en absoluto, pois case o 85% desas ocorrencias aparecen concentradas en CDMACM e DTT, as dúas coleccións que maior volume textual achegan na actualidade ao ITGM. As restantes obras supoñen unhas porcentaxes individuais máis modestas: LNAP proporciona un 9% de formas, SM un 3%, SCO un 2% e, finalmente, DISXT e CDDP suman entre as dúas un exíguo 1%. Portanto, a importancia desta serie de obras menores non radica no seu peso cuantitativo, certamente moi escaso, senón en que completan e complementan a paisaxe toponímica perfilada polas coleccións máis voluminosas en cadansúa área xeográfica de referencia. Por exemplo, DTT contén unha elevadísima cantidade de topónimos alusivos a diversas entidades físicas e poboacionais de toda a península da Barbanza. Agora ben, o material fornecido por obras como DISXT e moi especialmente por LNAP permítenos non só enriquecer o corpus toponímico medieval desa zona xeográfica en concreto, senón tamén contrastar certas formas toponímicas obscuras ou de identificación inicialmente dubidosa recollidas en DTT.

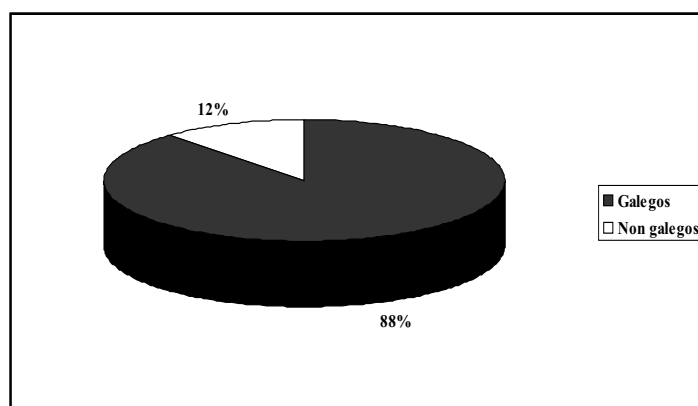
Por outra banda, no proceso de marcaxe e identificación do material toponímico non consideramos unicamente as formas toponímicas que comparecen de xeito autónomo no texto, desenvolvendo unha función propiamente denotativa, senón tamén aquelas que integran sintagmas onomásticos máis amplos, e que en non poucos casos perderon xa a conexión co seu referente extralingüístico orixinario. Aínda que a porcentaxe de formas rexistadas dentro de sintagmas máis amplos é aínda minoritaria no estado actual do noso corpus e non chega a supor nen sequer a cuarta parte do total, é de esperar que as cifras vaian medrando exponencialmente conforme vaíamos baleirando novas obras e coleccións documentais. De todos os xeitos, esta premisa metodolóxica permítenos incorporar ao ITGM un subconxunto tan amplo e relevante como é o dos apelidos detoponímicos, moi presentes na nosa documentación desde datas temperás e cuxa dispoñibilidade pode serlles de grande utilidade aos utentes á hora de abordaren cuestións relacionadas: por exemplo, en que época comezan a asentarse e xeralizarse os apelidos detoponímicos? Cales son as pautas e criterios polos que se rexe a combinación deses apelidos con outros de orixe distinta (delexicais e/ou patronímicos) dentro dunha mesma cadea antroponímica?

Ese conxunto de ocorrencias toponímicas pode reducirse en última instancia a 3086 topónimos, entendendo como *topónimo* cada unha das asociacións biunívocas establecidas entre un signo toponímico e un referente extralingüístico concreto, con independencia das concrecións formais específicas mediante as cales se actualice no texto. Aproximadamente para o 93% deses topónimos fomos capaces de establecer, de xeito exacto ou aproximativo, un correlato xeográfico-administrativo moderno, mentres que para o 7% restante carecemos de ningún parámetro xeográfico medianamente seguro ou probábel que atribuírles, de xeito que figuran como *non identificados* (= N.I.). A maioría destes topónimos non localizados obedecen a unhas circunstancias moi determinadas. Nuns casos trátase de nomes de lugar baseados en formas léxicas moi xenéricas e cunha presenza cuantitativa moi elevada na toponimia galega, como por exemplo *Vilar*, *Carballo*, *Castro* e similares. A problemática que conlevan estes elementos de cara á súa identificación increméntase notabelmente cando os únicos rexistros cos que contamos para eles concorren baixo a forma de apelidos detoponímicos (*Oduarius Carvalius*, *Joam de Uillar...*), sen que o documento proporcione un mínimo contexto toponímico que nos axude a determinar a localización do topónimo en cuestión. Porén, noutras moitas ocasións enfrontámonos a microtopónimos ausentes dos nomenclátors ao uso e cuxa localización só podería precisarse através dun traballo de campo medianamente exhaustivo apoiado tanto nos datos modernos como nas referencias xeográficas inferíbeis dos propios textos, que en moitos casos resultan dunha grande axuda. Un bo exemplo disto é o monte *Pena / Penna / Pigna*, tal e como aparece aludido en diversos documentos de DTT mais que no índice onomástico da edición manexada aparece identificado moi vagamente como “Monte entre os concellos de Muros e Mazaricos” (Rodríguez Pérez, 2004), o que talvez nos tentaría a facelo figurar no ITGM como *non identificado*. Agora ben, o contexto xeográfico deducíbel dos topónimos mencionados neses textos permítenos concluír, en primeiro lugar, que o monte en cuestión era un promontorio de importancia considerábel, pois en todos os documentos é utilizado como punto de referencia inescusábel á hora de situar sobre o territorio unha serie de lugares. Ademais, o monte que

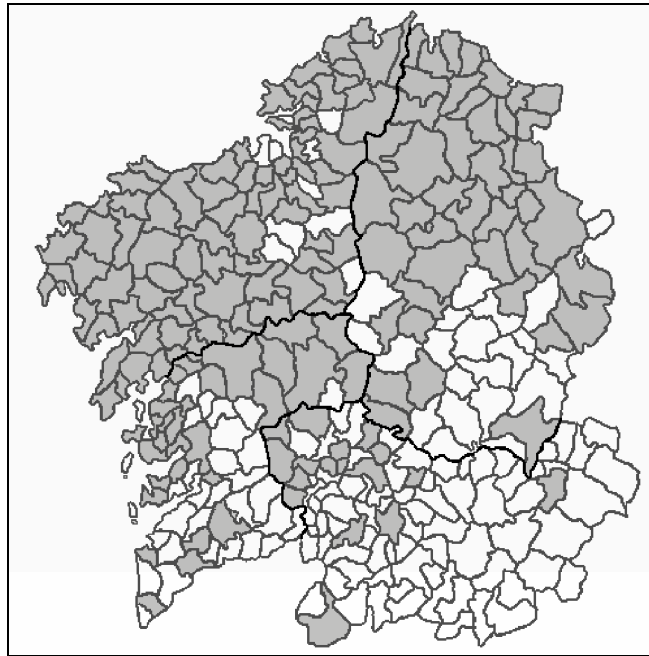
nos ocupa aparece sempre relacionado coas freguesías de Santa María de Coiro (Mazaricos) e San Salvador de Torea (Muros), así como con dúas correntes fluviais próximas denominadas *Castrelon* e *Bustauos* e identificábeis cos ríos Amira e Rateira, respectivamente. A conxunción destes dados e a súa extrapolación a un mapa permítenos dar por certo que *Pena / Penna / Pigna* debeu ser unha denominación antiga do que hoxe se coñece como *Alto da Estivada* ou *Monte da Estivada*, un dos que constitúen o macizo do Pindo-Serra de Outes.

Por outra banda, convén asinalar tamén un aspecto que, aínda que non se deduza *a priori* do nome do proxecto, constitúe quizais unha das súas características potencialmente máis interesantes. Referímonos ao feito de que o corpus toponímico en que se basea o ITGM non soamente contén material circunscrito ao actual territorio administrativo galego, senón que reúne tamén unha cantidade considerábel de nomes de lugar (máis en concreto 303, que supoñen un 12% do total) alusivos a entidades non galegas. Neste sentido, o país mellor representado é sen dúbida España, con 247 topónimos, seguido a unha grande distancia por Portugal (25 topónimos), Francia (13 topónimos), Italia (11 topónimos) e, xa con achegas case anecdóticas, Gran Bretaña (3 topónimos), Israel (2 topónimos), Turquía (1 topónimo) e Grecia (1 topónimo).

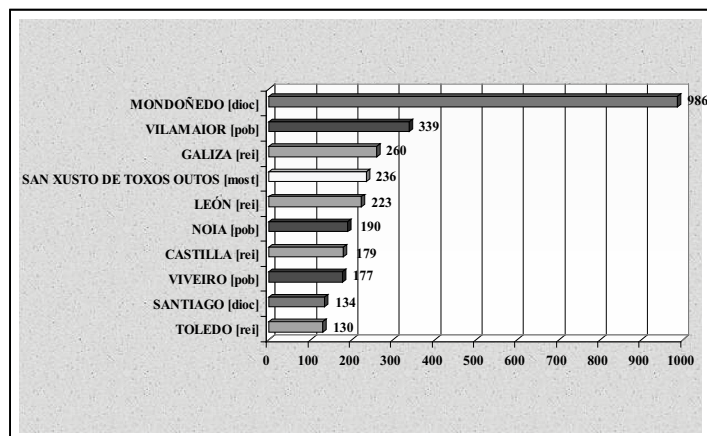

Porén, de centrármonos exclusivamente nos datos relativos á Galiza e tomando como criterio a actual división administrativa en concellos, observamos que o ITGM conta con rexistos de topónimos de até 176 municipios galegos, ou o que é o mesmo, do 56% do total dos concellos nos que se divide a actual comunidade autónoma. Os concellos que maior cantidade de material toponímico achegan na actualidade ao corpus son Boiro (109 topónimos), Brión (99 topónimos), Malpica de Bergantiños (87 topónimos), Lousame (85 topónimos) e Rois (82 topónimos), todos eles situados na vertente occidental da Galiza e cunha especial concentración no entorno da ría da Arousa, o cal resulta coherente coa procedencia e ámbito de irradiación da maior parte da documentación baleirada. De acadarmos a continuación ao nivel territorial das comarcas, e partindo da división oficial establecida hai aproximadamente unha década, comprobamos que se mantén en boa

medida esa preponderancia dos territorios occidentais do país, aínda que con certos matices, pois as bisbarras que maior volume toponímico achegan son as de Noia (243 topónimos), A Terra Chá (218 topónimos), Barbanza (205 topónimos) e Santiago (201 topónimos). En todo o caso, o realmente importante é que contamos xa con representación toponímica máis ou menos importante de 46 das 53 comarcas nas que se articula a comunidade autónoma galega, o que supón unha porcentaxe moi significativa como é o 87%. As únicas comarcas para as que en principio carecemos de material toponímico son as da Limia, Viana, Verín, Terra de Trives, Sarria, Terra de Caldelas e Paradanta, aínda que este dado non é totalmente exacto, pois varias destas bisbarras encóntranse indirectamente representadas no corpus através de topónimos que designan entidades supralocais tales como arciprestados, dioceses, xurisdicións, *commissos* e similares, e cuxa antiga extensión abranguíu en moitos casos o territorio de moitos dos concellos integrados modernamente nas devanditas comarcas. Por exemplo, aínda que no ITGM non están incluídos polo momento nomes alusivos a nengunha realidade xeográfica concreta da bisbarra de Paradanta (no extremo suroccidental da provincia de Pontevedra), si contamos en troques cun topónimo de carácter supralocal, *Toronium*, que durante boa parte da Idade Media deu nome a un vasto territorio do extremo suroccidental da Galiza e cuxos límites abranxían entre outros aos municipios de Arbo, A Caniza, O Covelo e Crecente, ou sexa, todos os que conforman a moderna bisbarra de Paradanta. Portanto, se consideramos a presenza desta tipoloxía toponímica específica no noso corpus, a representatividade xeográfica do mesmo vese notoriamente incrementada.

Para rematarmos con esta breve caracterización do corpus toponímico consultábel através do ITGM, podemos facer un último apuntamento de carácter até certo punto anecdótico, mais que pode resultar ilustrativo. No estado actual dos nosos traballos, o topónimo que conta cun maior número de ocorrencias nos textos é *Mondoñedo*, como denominación da diocese que aínda hoxe conserva ese nome e para a que recollemos un total de 986 rexistros. Séguelle a bastante distancia *Villamayor* e as súas diversas variantes gráficas, como antigo nome da vila de Mondoñedo, con 339 ocorrencias. Tamén ofrecen unha representatividade importante, se ben sensibelmente inferior á dos topónimos citados, os topónimos *Galiza* (260 rexistros), *San Xusto de Toxos Outos* (236 rexistros) e *León* como nome do antigo reino medieval (223 rexistros). Estes son, polo de agora, os topónimos cuantitativamente mellor representados no ITGM.

4. Metodoloxía e procesamento do material toponímico

Na visualización da información devolta polo ITGM para cada topónimo, o utente pode recoñecer en cada entrada dous blocos perfectamente diferenciados. O primeiro deles contén a información lingüística pertinente para a comprensión do topónimo, e consiste en tres lemas representativos da forma moderna, medieval romance e medieval latina do topónimo, respectivamente. O segundo bloco integra o conxunto da información referencial relativa á entidade xeográfica designada, ou sexa, a tipoloxía referencial á que pertence a entidade denotada polo topónimo e as coordenadas xeográfico-administrativas que a conteñen (lugar, freguesía, concello e provincia). A estrutura resultante é a mesma que pode observarse no seguinte exemplo:

VILAGOÍZ [VILLAUT] – [VILLA VOLISI] *n.h.* VILAGOÍZ
(Devesa, A-Ribadeo-Lugo)

Existe por tanto unha vertente lingüística importante no traballo de procesamento e organización do material toponímico, e esa vertente concrétese máis exactamente no desenvolvemento dun proceso de lematización guiado por unhas determinadas pautas metodolóxicas. Quizais a máis elemental e salientábel delas sexa a distinción nítida entre o *signo toponímico* e o *referente extralingüístico*, os dous polos que vertebran o topónimo e entre os cales podemos recoñecer unha serie de posibilidades combinatorias que, á súa vez, permiten delimitar unha serie de dinámicas na transformación do sistema toponímico. A codificación específica de cada unha delas no ITGM constitúe, segundo cremos, outro aspecto a destacar do proxecto.

Na maioría dos casos, a asociación entre o signo toponímico e o referente extralingüístico mantívose ao longo do tempo sen máis alteracións cás esperábeis en calquer deses dous niveis, de xeito que podemos falar de *continuidade toponímica*. Nestes casos, a creación do lema é moi sinxela, pois abonda con adoptar como tal a forma actual do topónimo en cuestión. Exemplos tan coñecidos como *Lugo*, *Santiago de Compostela*, *Miño* ou *Toledo* ilustran esta circunstancia.

Porén, noutras ocasións os constituíntes do elemento toponímico seguiron rumos diferentes: mentres que o referente extralingüístico perviveu ao longo do tempo, o signo toponímico a el asociado foi substituído por outro distinto. Este fenómeno, que denominaremos *substitución toponímica*, é especialmente doado de verificar en certas categorías referencias como os elementos urbanos, os accidentes do relevo ou as correntes fluviais, entre outras. Así, as rúas compostelás que aparecen mencionadas na documentación medieval como *Moneta Magna* / *Moneta Grande* e *Moneta Nova* sobreviven na actual fisionomía urbana da cidade, se ben mudaron a súa denominación pola de *Acibechería* e *Xelmírez*, respectivamente. Outro tanto podemos dicir a respecto da rúa de *Batitalas*, na vila de Mondoñedo, que mudou o seu nome polo de *Rúa do Progreso*. No que se refire aos accidentes xeográficos e ás correntes fluviais, a situación é moi similar e vese incluso intensificada pola tendencia destas entidades físicas á polinomia, ou sexa, á existencia de distintas denominacións para un mesmo elemento da paisaxe. Podemos traer a colación exemplos como o xa comentado de *Pena* / *Penna* / *Pigna*, correspondente ao actual *Alto da Estivada*, ou o río *Iratum*, mencionado baixo esta forma en varios documentos de CDMACM e identificábel, a xulgar polas coordenadas precisadas neses textos, co que hoxe é o *Rego das Hortas*, na freguesía do Reirado e concello de Alfoz (Lugo). Para todos estes casos habilitamos como lema moderno a denominación toponímica actual, mais dándolle un formato particular que lle permita ao utente recoñecer de inmediato a existencia dun fenómeno das características que vimos de describer.

Unha terceira posibilidade consiste na extinción do referente extralingüístico, mais conservándose o signo toponímico aplicado a realidades da contorna xeográfica máis ou menos inmediata. Este fenómeno de *deslocación toponímica* tamén adoita darse con especial frecuencia en certas tipoloxías referenciais, entre as cales salientan as antigas comarcas e xurisdicións (cuxo nome perdura amiúdo aplicado a entidades poboacionais xurdidas dentro dos seus primitivos límites) e os antigos mosteiros (cuxa denominación adoita conservarse na da freguesía en que radicaban). Por exemplo, no que hoxe é o concello de Rois (A Coruña) existiu durante a Idade Media unha comarca de límites xeográficos ben definidos coñecida co nome de *Valeirón*. Esa comarca desapareceu en

época posmedieval, reemprazada pola xurisdición de Quinta, mais a forma toponímica que a designaba mantívose como unha das que recibe aínda hoxe unha corrente fluvial que atravesa as antigas terras da bisbarra. En termos semellantes podemos entender casos coma o de *Salagia / Seaya*, nome dunha terra que se estendía pola contorna da actual Malpica de Bergantiños (A Coruña), así como dun arciprestado da arquidiocese de Santiago de Compostela. A particularidade que se observa nesta ocasión é que a deslocación só afectou a unha desas dúas categorías referenciais: mentres que o arciprestado en cuestión segue a existir na actualidade coa súa primitiva denominación, o territorio natural homónimo desapareceu, ficando como reminiscencia da súa pasada existencia a forma toponímica *Seaia* aplicada a unha freguesía do actual concello de Malpica de Bergantiños. Exemplos coma este último ilustran perfectamente a necesidade de manter xebrados en todo momento o signo toponímico e a tipoloxía concreta do referente a el asociado. Mais, a efectos da visualización deste fenómeno no ITGM, optamos por habilitar tamén nestes casos como lema moderno a denominación toponímica conservada, se ben deixando claro no punto correspondente da entrada que houbo unha alteración na referencialidade do topónimo.

Resta aínda unha cuarta grande posibilidade teórica que chamaremos *extinción toponímica* e que obviamente consiste na desaparición de ambos os dous elementos constitutivos do topónimo. As entidades supralocais, e sobretodo as antigas xurisdicións e demarcacións de motivación eclesiástica ou civil, foron historicamente as entidades máis proclives a sufrir esta extinción total. Aínda así, o recurso á información que directa ou indirectamente nos proporcionan os textos medievais, así como a monografías históricas e outro tipo de fontes, permítenos establecer en non poucas ocasións os límites aproximados que tiveron esas vellas estruturas xeográfico-administrativas hoxe desaparecidas, e representalas cun grao bastante alto de fiabilidade no módulo cartográfico con que conta o ITGM. Podemos asinalar exemplos como o xa citado de *Toronium*, cuxa extensión xeográfica foi perfilada con notábel exactitude por M. Fernández Rodríguez nun traballo monográfico sobre o tema², ou de *Corentia / Corenza*, antigo couto nucleado en torno a un pequeno mosteiro familiar do mesmo nome e que ocupaba os lugares de Nimo, Vilardante e Vilafabeiro, todos eles pertencentes hoxe á parroquia de Santa María de Roo, no concello de Noia (A Coruña). Ante a ausencia de formas vixentes que sirvan como lema, esta función pasa ao lema romance ou, no seu defecto, ao lema latino, mais sempre cun formato especial que denote facilmente as circunstancias específicas que caracterizan esa denominación toponímica.

Contodo, hai certas variábeis que obrigan a matizar estas catro grandes posibilidades combinatorias e que, se ben carecen polo momento dunha presenza decisiva no corpus do ITGM, deberán supor un refinamento e reelaboración das pautas metodolóxicas que viñemos aplicando até o momento. En primeiro lugar temos que nos referir á existencia de topónimos que contaron con continuidade a nivel lingüístico e referencial e que, en consecuencia, deberían manterse sen maior problema no primeiro dos grupos comentados.

² Fernández Rodríguez, Manuel (2004): *Toronium: aproximación a la historia de una tierra medieval*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Instituto “Padre Sarmiento” de Estudios Gallegos.

O problema radica en que a forma externa destes topónimos sofreu alteracións que en ningún caso poden atribuírse á dinámica evolutiva interna do propio romance galego, senón á superposición e interferencia máis ou menos explícita dun sistema lingüístico alleo. Evidentemente, estamos a falar da castelanización de ítems toponímicos, un fenómeno para o cal de momento contamos con moi poucos exemplos: *Fuensagrada* (= *A Fonsagrada*), *Vivero / Biuro* (= *Viveiro*) e *la Crunna* (= *A Coruña*) son os únicos que puidemos extraer do corpus no seu estado actual. Agora ben, é obvio que na medida en que vaíamos incorporando documentación dos séculos XV e XVI, a porcentaxe de topónimos castelanizados medrará notabelmente e obrigaranos a introducir tamén un lema castelán que dea conta da especificidade deste fenómeno. En todo o caso, a dispoñibilidade deste material toponímico no ITGM constituirá un fito de grande relevancia en tanto que permitirá coñecer con maior exactitude e precisión cronolóxica o proceso de castelanización dun determinado topónimo, así como determinar se certas alteracións tradicionalmente atribuídas á interferencia do castelán poden explicarse máis ben como cambios endóxenos.

Por outra banda, coñecemos tamén topónimos en que a forma externa foi obxecto dunha verdadeira tradución ao latín. Nestes casos, os amanuenses non se limitaron a ensaiar unha repriminación da forma romance máis o menos coherente coa etimoloxía e as regras da fonética histórica, senón que suplantaron directamente esa forma romance por unha forma latina diferente mais cuxa semántica era até certo punto homologábel á do topónimo orixinal. É moi representativo ao respecto o exemplo de *Toxos Outos*, que encontramos rexistado en DTT baixo formas como *Spinus Altos* ou a maioritaria *Tribulus Altos*. Outro tanto vale para o caso de *Miñotos*, que encontramos latinizado nun documento de CDMACM como *Sanctus Petrus de Miluis*. Aínda que subsumimos estes casos no fenómeno máis global da *substitución toponímica*, o certo é que se trata dun mecanismo distinto que debemos relacionar máis ben con certas estratexias de latinización observábeis na nosa documentación medieval. Ademais, o alcance destes procedementos límitase ao ámbito do rexisto escrito, sen ningún tipo de repercusión nen no sistema toponímico nen na súa evolución espontánea.

A respecto da información de tipo extralingüístico, un dos aspectos que maior atención merece é sempre o establecemento da tipoloxía á que pertence a entidade xeográfica denotada polo topónimo. O repertorio tipolóxico que viñemos manexando a tal efecto está formado por un conxunto básico de categorías referenciais que teremos que ir ampliando e diversificando na medida en que vaíamos incorporando novas obras ao corpus. De todos os xeitos, debe terse en conta que non estamos a falar dunha clasificación toposemántica do material, pois o criterio organizador non é en ningún caso o significado orixinal dos lexemas en que se basean os topónimos (aínda que este dado poida ser en moitos casos de axuda), senón a natureza tipolóxica dos referentes deses topónimos. Feita esta necesaria puntualización, o repertorio tipolóxico en cuestión artículase nos seguintes sete grandes bloco:

a) núcleos habitados: neste grupo incluímos todo tipo de entidades de poboación, así como as particulares formas de agrupamento humano e de distribución do espazo nos núcleos urbanos (rúas, prazas...);

b) accidentes do relevo: referímonos aos fenómenos de natureza orográfica (montes, outeiros, cordais) e hidrográfica (ríos, regatos, fontes, mananciais), así como a outras realidades da paisaxe como extensións arboradas, accidentes costeiros ou territorios insulares, por exemplo;

c) demarcacións territoriais e xurídico-administrativas: esta categoría encóntrase conectada en boa medida co primeiro subgrupo, aínda que o seu trazo específico vén dado pola natureza supralocal destas entidades, entre as que contamos realidades tan diversas como as comarcas, os reinos, as *terras*, os *commissos*, as dioceses ou os coutos, entre outros;

d) explotación agropecuaria: esta categoría concrétase en entidades como as leiras, as tenzas, os agros, os pasteiros e outras análogas;

e) institucións relixiosas e centros de culto: integran este grupo os mosteiros, igrexas, ermidas e capelas, subcategorías cuxa individualización nen sempre resulta doada;

f) intervención arquitectónica na paisaxe: contemplamos aquí os distintos tipos de construcións humanas, entre as que salientan as de finalidade comunicativa (pontes, camiños) e defensiva (castelos, fortalezas)

g) e, finalmente, espazos mítico-relixiosos: polo momento redúcense unicamente ao Ceo e ao Inferno, este último moi ben representado no corpus grazas á súa presenza recorrente nas habituais fórmulas imprecatorias empregadas nos nosos documentos altomedievais. Estes espazos, que desde a nosa perspectiva moderna poderían entenderse como “míticos” ou en calquer caso “abstractos”, non o eran en absoluto na cosmovisión do home medieval, na cal o Ceo e mais o Inferno eran espazos físicos concretos. En todo o caso, coídamos que tanto *Ceo* (= *Reino dos Ceos, Paraíso..*) como *Inferno* (= *Baratrum, Tártaro..*), se ben posúen referentes de natureza radicalmente distinta á da inmensa maioría de nomes de lugar incluídos no noso corpus, non por iso deixan de apresentar tamén as características e fisionomía características dun elemento toponímico.

Un dos problemas que se colocan con maior frecuencia á hora de determinar a tipoloxía referencial dun topónimo é o solapamento que adoita producirse entre as denominacións de varias entidades distintas. Exemplo ilustrativo disto é o topónimo *Trastamar / Trastamara*, nome dun arcediagado da igrexa compostelá que abrangía os arciprestados de Bergantiños, Seaia, Duio, Entíns, Dubra, Soneira e Nemancos, mais ao mesmo tempo denominación do condado máis importante da Galiza medieval, que mesmo acabou por lle dar nome a unha liñaxe nobiliaria castelá. En casos coma este, o contexto léxico do topónimo adoita constituír un factor desambiguador de primeira orde, de xeito que se no documento en cuestión se alude por exemplo a un *archidiaconus de Trastamar* semella evidente que teremos que clasificar o topónimo como nome dunha demarcación eclesiástica, mentres que se encontramos secuencias como *don Fradarique, duque de Arjona et conde de Trastámar*, a categoría en que debemos encaixar o topónimo é máis ben a dos nomes de demarcacións civís ou de xénese socio-política.

A terminoloxía toponímica é tamén un factor fundamental á hora de precisarmos a tipoloxía referencial dun elemento toponímico. Apelativos como *honore, ualle, hereditate, casale, mare, petra, castru, arena, insula, riuus* ou *riuulus*, entre outros moitos, adoitan concorrer na contorna máis ou menos inmediata do topónimo, de xeito que o investigador ten que de estar familiarizado non só coa forma externa de todos estes termos, senón

tamén coa significación específica que presentan no contexto espacial e cronolóxico en que se enmarca a documentación. Por exemplo, o ítem léxico *castro*, cuxa proxección toponímica foi intensísima ao longo de todo o Noroeste ibérico, aludía orixinarmente a núcleos populacionais herdeiros dos antigos poboados prehistóricos, así como a castros rehabilitados ou reutilizados cunha finalidade de tipo principalmente estratéxico (Varela Sieiro, 2008). Porén, a nosa documentación altomedieval fornécenos exemplos en que *castro* concorre cun valor netamente oronímico, como sinónimo de *alpe* ou *monte*, por exemplo, no que pode interpretarse como resultado dun proceso de extensión semántica (fortificación situada no alto dun outeiro → calquer outeiro onde existiu ou puido existir unha fortificación → outeiro, monte). Así, nun texto de DTT con data de 1169 alúdese a certas herdades situadas *sub montibus Grayadi et Burleo currente per medium flumine Siaria*, mentres que noutro diploma de 1187 e pertencente á mesma colección documental indícase a situación xeográfica dunha determinada freguesía *sub Castro Burleo iuxta fluuium Syaria*. Dedúcese, en consecuencia, o carácter practicamente intercambiábel dos lexemas *monte* e *castro* neste contexto, dado decisivo para establecer a tipoloxía referencial deste último. Algo moi similar acontece con vocábulos de contido hidronímico como *riuus*, *riuulus* e *fluuius*, cuxa semántica estaba nitidamente diferenciada no latín clásico mais que adoitan empregarse como formas sinonímicas nos nosos documentos altomedievais. Ignorar esta circunstancia pode conducir a erros na identificación das voces toponímicas, tal e como observamos no caso da secuencia *ribulo Issa*, que no índice onomástico de DTT aparece asociado vagamente cun “regato do concello de Mazaricos” (Rodríguez Pérez, 2004). Porén, a observación das referencias xeográficas dadas nos textos en que comparece esa forma toponímica demostran que se trata máis ben da denominación dunha corrente fluvial significativa, moi probabelmente identificábel co actual río Beba, un dos principais afluentes do río Xallas. A situación repítese no caso de ríos tan importantes e doados de recoñecer como o Tambre ou o Sar, que en non poucas ocasións aparecen precedidos dalgunha variante do apelativo latino *riuulus*. Son soamente uns poucos exemplos que chaman a atención sobre a importancia e especificidade do contexto léxico do topónimo.

5. Algúns aproveitamentos do ITGM

Non quixésemos rematar esta breve descrición do ITGM sen asinalar algunhas das utilidades máis visíbeis que pode ofrecerlles o noso recurso aos toponimistas e investigadores en xeral, sempre tendo en conta a fase até certo punto embrionaria en que se encontra aínda o proxecto.

Desde a perspectiva puramente etimolóxica, a que historicamente predominou nos estudos toponomásticos, o ITGM revélase como unha ferramenta de traballo formidábel, ao reunir nunha única aplicación os testemuños máis temperáns dun grande número de nomes de lugar, organizados ademais conforme a uns criterios que facilitan o seu manexo por parte dos utentes. O ITGM contén rexistos documentais que permiten rebater e mesmo rexeitar abertamente algunhas opcións etimolóxicas evidentes a primeira vista. Por exemplo, o topónimo moderno *Arzón*, nome dunha freguesía do concello coruñés de Negreira e dun antigo mosteiro nela radicado, presenta unha aparencia formal moi

definida que teoricamente fai posíbel a reconstrución dunha base etimolóxica **Art-i-one*. Esa fase primitiva, á súa vez, basearíase nun tema **art-* conectado coa raíz hidronímica indoeuropea *er-* ‘moverse’ e ben representado noutras formacións toponímicas galegas de estrutura análoga (Bascuas, 2002). Porén, esta hipótese revélase como inverosímil cando acudimos ás atestacións escritas máis antigas do topónimo, que máis unha vez proceden de DTT e que reproducen insistentemente a forma *Derzon / Derzone / Dercione*. Este dado obriga a reformular a etimoloxía do topónimo, pois evidencia que o resultado moderno *Arzón* non é máis cá consecuencia dunha deglutinación da consoante inicial etimolóxica, erradamente identificada co nexa preposicional *de* (*Derzón > d’Erzón*), e dunha posterior alteración do vocalismo pretónico parella á que se verifica noutras formas toponímicas foneticamente afíns (*Erzón > Arzón*, cfr. med. *Oeranio > Araño*, med. *Erosa > Arosa* e similares).

Tampouco debemos obviar a conexión entre nomes persoais e nomes de lugar, concretada non só na emerxencia e consolidación de apelidos detoponímicos, senón tamén na existencia dun repertorio de mecanismos sintácticos que condicionan a integración deses apelidos na secuencia antroponímica. Por exemplo, o ITGM ofrece testemuños de cadeas antroponímicas cunha constitución interna bastante complexa que non aparece recollida nen descrita en ningún dos principais traballos existentes sobre o tema, o cal semella ser indicio da súa excepcionalidade. Eis o caso de sintagmas que inclúen simultaneamente os tres grandes tipos de apelidos existentes na nosa antroponimia medieval, ou sexa, [antropónimo + apelido patronímico + apelido delexical + apelido detoponímico]. Esta estrutura é a que observamos en cadeas como *Domingo Perez dicto Botello de Ceruya*, *Domingo Peres dicto Papeyro d’Esteyro de Cario*, *Martinus Martini dictus Treela Sancti Juliani de Bastauales*, *Petrus Fernandit dictus Gorga de Cernado* ou *Petrus Martini dictus Gordus de Deeyra*, entre outras. Tampouco faltan casos en que a secuencia antroponímica conta cun duplo apelido detoponímico, como en *Johanne Pelagii de Noya dictus de Molendino*, *Munionis Martini de Noya de rua de Valado* ou *Petro Fernandi de Noya dicto de Lauro*, exemplos en que a combinación de dúas formas toponímicas distintas dentro da mesma cadea pode interpretarse como sinal dunha certa relación hierárquica entre as mesmas ou incluso dunha motivación distinta para cada unha delas. En definitiva, son moitas as circunstancias que poden verificarse na relación e interacción dos dous grandes subsistemas onomásticos, e para cuxo estudo o ITGM debe ser de grande axuda.

Outro dos eidos en que o ITGM pode revelar grande parte das súas potencialidades é o ámbito da normalización e a estandarización dos nomes de lugar, en todas as súas posíbeis vertentes. Efectivamente, os rexistos contidos no noso corpus posibilitarán a reconstrución da forma xenuína de moitos topónimos para os cales os nomenclátors ao uso ofrecen aínda hoxe propostas dúbidasas ou discutíbeis. Ademais, tal e como xa se sinalou, o ITGM reúne unha cantidade considerábel de topónimos foráneos, que en non poucas ocasións foron adaptados polos redactores dos textos aos patróns da lingua galega medieval. Deste xeito, o noso corpus pode proporcionar materiais moi aproveitábeis de cara ao tratamento dos exónimos, unha cuestión directamente relacionada co proceso de estandarización da lingua galega. Así mesmo, tamén o fenómeno da castellanización e as variábeis e parámetros que influíron no seu desenvolvemento poderán ser estudadas con maior rigor grazas a un recurso coma o ITGM.

Por último, desde unha perspectiva máis global e sistémica (que ao noso xuízo debería ser a que se fose impondo nos estudos toponomásticos), cómpre interpretar a toponimia galega ou a de calquera outro territorio como unha estrutura complexa en cuxa evolución e transformación interveñen unhas dinámicas internas bastante determinadas (substitución, extinción, deslocación...). O ITGM pode axudar a asentir esta idea, ao contar cunha visualización e unha codificación específicas para cada un deses fenómenos.

6. Cabo

En definitiva, o *Inventario Toponímico da Galicia Medieval* (ITGM) é un proxecto incipiente que combina métodos e intereses procedentes de áreas relativamente diversas: toponimia, lingüística diacrónica, historiografía, xeografía, cartografía... Na actualidade continúan a se desenvolver traballos conducentes ao perfeccionamento e enriquecemento do recurso: por un lado, mediante o procesamento da toponimia de novas coleccións documentais, o cal repercutirá necesariamente na ampliación cuantitativa do corpus e na súa diversificación xeográfica; polo outro, mediante o refinamento de aspectos como o repertorio tipolóxico manexado ou codificación das relacións entre o signo toponímico e o referente extralingüístico, por exemplo. A nosa intención é que, se o proxecto conta coa desexábel continuidade, poidamos falar nuns anos dun recurso obrigado para calquer investigador interesado nos estadios cronolóxicos máis temperáns da toponimia galega.

Referencias

- Álvarez Maurín, María del Pilar (1994) *Diplomática asturleonense. Terminología toponímica*. León: Universidad de León (Secretariado de Publicaciones).
- Bascuas López, Edelmiro (2002) *Estudios de hidronimia paleoeuropea gallega*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela (Servizo de Publicacións e Intercambio Científico).
- Cal Pardo, Enrique (1985) El monasterio de “dueñas” de Santa Comba de Órrea. *Estudios Mindonienses* 1, pp. 13-81.
- Cal Pardo, Enrique (1999) *Colección diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo: transcripción íntegra dos documentos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega (Ponencia de Patrimonio Histórico).
- Ces Canle, Manuel (2005) O Couto de San Martiño de Corenza no tempo: freguesía de Santa María de Roo e de San Xusto, concello de Noia. *Alameda* 18, pp. 21-26.
- Dourado Fernández, Rocío (2008) *Contribución a un inventario toponímico dos documentos do Arquivo da Catedral de Mondoñedo*. Tese de licenciatura, Universidade da Coruña (Facultade de Filoloxía).
- Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio (2007) Cinco documentos del notario compostelano Domingo Pérez. In María del Val González de la Peña (coord.) *Estudios en memoria del profesor Dr. Carlos Sáez*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá (Servicio de Publicaciones), pp. 319-325.

- Fernández Rodríguez, Manuel (2004) *Toronium: aproximación a la historia de una tierra medieval*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas / Instituto “Padre Sarmiento” de Estudios Gallegos.
- Martínez Lema, Paulo (2008a) *Inventario toponímico do Tombo de Toxos Outos*. Noia: Editorial Toxosoutos.
- Martínez Lema, Paulo (2008b) Proceso de construción dun inventario toponímico medieval: o Tombo de Toxos Outos. *Estudos de Lingüística Galega* 1, pp. 63-79.
- Rodríguez Pérez, Francisco (2004) *Os documentos do tomo de Toxos Outos*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega (Sección de Patrimonio Histórico).
- Sánchez Sánchez, Xosé Manuel (2002) Unha primeira pedra: documentación inédita de San Xusto de Toxosoutos. *Compostellanum* 3/4, pp. 414-438.
- Tato Plaza, Fernando R. (1999) *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega (Ponencia de Lingua).
- Terrado Pablo, Javier (1999) *Metodología de la investigación en toponimia*. Zaragoza: INO Reproducciones.
- TMILG = Varela Barreiro, Xavier (dir.) (2004) *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega [<http://ilg.usc.es/tmilg>].
- Varela Sieiro, Xaime (2008) *Léxico cotián na Alta Idade Media de Galicia: a arquitectura civil*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela (Servizo de Publicacións e Intercambio Científico).
- Zapico Barbeito, María Pilar (2005) *Colección diplomática do mosteiro de Santiago de Mens: edición e estudo*. Noia: Editorial Toxosoutos.